

Een ziekenhuisje in Engelen
Ontstaan algemene begraafplaats Engelen
Nieuwe voetbalclub

HeemWee

In dit nummer:

HeemWee van Angrisa Heemkunderkring Engelen verschijnt 3 x per jaar en wordt in eigen beheer uitgegeven. Leden krijgen het blad gratis toegezonden. Losse nummers zijn te koop voor €2,50.

Redactie:

Wilton Desmense

Vormgeving

Rob van Linden

- 3 Column
- 4 Een ziekenhuisje in Engelen
- 8 Achterom bij... Gerard en Anneke Heimeriks
- 10 Mortiergranaat gevonden
- 12 Angrisa boekuitgaven
- 15 Het ontstaan van de Algemene Begraafplaats van Engelen
- 25 Nieuwe voetbalclub

Coverfoto

Ingang begraafplaats Engelen

Fotoverantwoording

Cover:

Angrisa archief
Foto 1, 2, 5, 7, 15, 16:, 20, 24
Angrisa archief

Foto 3, 4:

Collectie fam. Van Zeelst

Foto 5:

Erfgoed Den Bosch

Foto 6:

J.H. van de Ven

Foto 8, 10, 12:

Collectie fam. Heimeriks

Foto 9a, 9b:

Collectie fam. Geene

Foto 13:

Collectie Ton v.d. Bergh

Foto 14:

Collectie IWM

Foto 18:

Rijksdienst Cultureel Erfgoed

Foto 21:

J.J.G. van Heumen

Foto 22:

www.curioctopus.nl

Foto 23:

BHIC

Foto 26:

Collectie Piet v.d. Griend

Foto 27:

Collectie N. Leijte

COLUMN

Wilton Desmense

Voor de derde keer werd Engelen aangedaan door een grote wielerronde. Na de Tour de France in 1996 en de Eneco Tour in 2014 was het nu, op zaterdag 20 augustus, de beurt aan de Vuelta. Het woord "aangedaan" lijkt misschien wat kort door de bocht. Je moest alle drie de keren naar

De Haverleij om de renners te zien passeren, maar voor hen betekende dat alleen wat licht bochtenwerk bij de rotondes, zodat de daar tegen de paaltjes geplaatste strobalen in rood folie er voor Juan met de korte achternaam bij stonden. De hoogspanningsmasten en -kabels vormden evenmin een obstakel voor de helikopter, van waaruit fraaie luchtbeelden werden vertoond ten behoeve van de televisiekijkers. De reclamekaravaan, die niet het aangekondigde uur, maar slechts een half vóór de fietsers uit reed, viel op door zijn nietigheid, maar toen het echte spul eraan kwam, werden de toeschouwers - het waren er heel wat minder dan op de legendarische zondag van de Tour in 1996 - vergast op een fanatiek koersende kopgroep (afb. 1) en 45 seconden daarachter een gezapig rijdend peloton met rode truidrager Gesink op de voorste rij. De Haverleij was ook op de TV even in beeld. Mijn dochter wist haar fotograferende moeder haarfijn langs de lijn te spotten, hoewel die de voortzoevende cameramotor de rug had toegekeerd. Ja, zoef-zoef, en dat was het dan weer. Nu nog een keer de Giro d'Italia door Engelen!

Intussen zoeft de Angrisakopgroep net zo fanatiek door als die van de tweede etappe van de Ronde van Spanje: toegegeven, het bestuur is met één persoon meer, dus we hebben veel meer chance (spreek uit 'sjans'). En of we ons doel nu de gele, de roze, de rode of desnoods de bolletjestrui noemen, we gaan ervoor, dat wil zeggen voor de volgende twaalf-en-een-half jaar. Zo lang bestaat Angrisa namelijk nu al! Hoewel dit nummer van de Heemwee door u hopelijk weer wordt gewaardeerd, gaan we proberen de decemberuitgave nog specialer te maken. Natuurlijk mag u, ons peloton, daar aan meedoen en zich, zoals dat in het wielerveen zo vaak gebeurt, nog vóór de finishlijn bij ons voegen.

Koper hebben we, op nu naar zilver! Op de foto: Het Angrisabe-stuur bij de oprichtingsvergadering in januari 2010 (afb. 2)

Voor vlnr: Ton Verlaat, Frans Lucas, Bas Sluijs, Anneke Heimeriks. Achter vlnr: Ria van Luijk, Ans Vermeijden, Henriëtte Muskens, Hans Kant, Albé van Heijst.

EEN ZIEKENHUISJE IN ENGELN

Bertie Geerts

A *“Bij monde van den voorzitter wordt namens Burgemeester en Wethouders den Raad medegedeeld dat zij Jan van Hal, bewoner van het zogenaamde ziekenhuis dezer gemeente, hebben onderhouden op het door hem voortdurend onbevoegd blijven bewonen van voornoemd ziekenhuis [...]”.*

Zo is te lezen in de notulen van de gemeenteraad van 19 juli 1895.

Dertig jaar eerder. Op 28 september 1865 kocht de gemeente Engelen onderhands van Nicolaas Josephus Grevecoeur (1835-1882), herbergier, boekhouder en ondernemer van publieke verkopeningen te 's-Bosch, een pand naast het gemeentehuis gelegen. Het pand bestond uit twee woon-eenheden en werd verhuurd aan de gezinnen van Hendrikus van Hal (1801-1876) en Johannes Cornelis Verbruggen (1841-1883). Uit de notulen van de gemeenteraad is op te maken dat men de woning aankocht om reden dat deze in een bouwvallige toestand verkeerde en bovendien met riet gedekt was. Met de dorpsbranden van 1858 en 1862 nog vers in het geheugen zat de schrik er bij de gemeente nog goed in omdat men als de dood zo bang was het raadhuis bij een brand te verliezen.

Grevecoeur moet hebben geweten dat de gemeente de woning graag wilden aankopen. Bij de koop door Grevecoeur in 1862 betaalde hij nog f 550,- De gemeente moest er nu, 3 jaar later, f 700,- voor neertellen en dat terwijl het pand ook

nog eens in een bouwvallige staat verkeerde. In eerste instantie wilde de gemeente het riet van het dak door pannen vervangen; bij nader inzien besloot men echter de woning te slopen en te herbouwen. De plannen werden ieder jaar uitgesteld, omdat enerzijds de begroting het niet toeliet, anderzijds door onverwachte gebeurtenissen. In 1866 gooide de uitbraak van cholera roet in het eten. Buiten de bebouwde kom werd een zogenaamde cholerakeet gebouwd, waarin de zieken werden verzorgd. Men deed er alles aan om de zieken te isoleren en daarmee besmetting te voorkomen. Toch overleden er in dat jaar 9 dorpsbewoners aan deze ziekte.

De notulen van de gemeenteraad laten zo nu en dan wat los over het gebruik van het pand. Het pand bleek ook een toevluchtsoord voor inwoners van Engelen: de woningnood in het dorp was immers groot. Franciscus van Bokhoven (1825-1891) en zijn gezin verbleven negen weken in een deel van dit pand, nadat hun woning op 'De Heuvel' (thans locatie Achterstraat 6) op 15 september 1867 door brand was verwoest. In 1870 stond het pand leeg en de jaren daarna werd het gebruikt voor de opslag van materialen van de gemeente, zoals palen, ijzerdraad en lantaarns.

In 1871 werd Engelen wederom getroffen door een besmettelijke ziekte, ditmaal de pokken. Binnen een tijdsbestek van vijf maanden (januari-mei) vonden twintig inwoners de dood. Ook in andere plaatsen heerste deze ziekte. Om in de toekomst besmettelijke ziekten zoveel mogelijk tegen te gaan liet Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant in 1873 een verordening uitvaardigen *'op het vervoer van lijders aan een besmettelijke ziekte naar*

het ziekenhuis of naar hunne woning'.

Eindelijk, in 1874 liet de begroting van de gemeente het toe het pand af te breken en te herbouwen, maar men wijzigde de plannen voor de indeling van het nieuwe pand naar de verordening die de provincie een jaar eerder had uitgevaardigd. De nieuwbouw bestond uit drie (woon)eenheden, waarvan er één als ziekenhuis of ziekenlokaal werd ingericht (afb 3 en 4).

Cisca, Corry en Thea Leijte poseren voor de foto circa 1940. Rechts op de achtergrond de woninkjes voor het gemeentehuis waarin van 1874 tot 1895 een ziekenhuisje was gehuisvest.

De bouwmaterialen kwamen van buiten de gemeente. Zo werden er maar liefst 9500 stenen aangevoerd van steenfabriek W. Ambrosius uit Heerewaarden. Een deel van deze stenen was overigens bestemd voor de bouw van een lijken- of baarhuisje dat bij de pas aangelegde begraafplaats zou verrijzen (meer hierover in het artikel van Rob Grubens elders in deze uitgave). Verder leverde de firma J.H. Laffertée hout en plavuizen. De bouw van het pand werd gegund aan de uit Maren afkomstige metse-

laar Hendricus van Schaijk (1828-1883) en de uit Engelen afkomstige timmerman Johannes Eijkmans (1816-1876) en schilder Petrus van Hasselt (1834-1914). Aan het eind van 1874 werd de bouw opgeleverd. De gezinnen van Peter Christiaan Peulen (1817-1886) en Johannes Cornelis Verbruggen (1841-1883) waren de eerste huurders van de nieuwe eenkamerwoningjes, terwijl het ziekenhuisje werd vrijgehouden. In de loop der jaren bleef het dorp gevrijwaard van besmettelijke ziekten en bleef het ziekenhuisje leeg staan.

Dat veranderde, toen de boerderij van Cornelis Bouwmans (1853-1939), destijds gesitueerd op de huidige locatie Dorpstraat 1-2-3-4, in 1879 afbrandde. Het aldaar inwonende gezin van Jan van Hal (1834-1912) dreigde op straat te komen staan.

De achterzijde van de woninkjes gezien vanuit de voordeur van het winkeltje van Antoon den Dekker (1899-1988) aan de Dorpstraat 6. Linksboven is de voorgevel van het gemeentehuis deels zichtbaar. Foto circa 1935.

De gemeente schoot te hulp en gaf het gezin toestemming om onder bepaalde voorwaarden het ziekenhuisje te mogen bewonen. De bewoning was van tijdelijke aard en het ziekenlokaal moest worden verlaten, als er opname dreigde voor een inwoner met een besmettelijke ziekte. Zolang het gezin in het ziekenlokaal vertoefde, behoeften zij geen huur te betalen. In de loop der jaren bleef het dorp van besmettelijke ziekten gevrijwaard en het gezin van Jan van Hal bleef het ziekenhuisje kosteloos bewonen.

In 1895 kwam daar verandering in. De gemeente besloot het arrestantenlokaal in de veldwachterswoning onder het gemeentehuis te laten vervallen

en een nieuw in te richten ter plaatse van het ziekenhuisje (afb. 5). Wellicht had dit te maken met de komst van de nieuwe gemeenteveldwachter Adrianus Gijsbertus Geerts (1865-1939) een jaar eerder. Men was zeer te spreken over deze veldwachter. Het was bekend dat de veldwachterswoning te krap was voor een groot gezin. Wellicht had hij invloed bij de verplaatsing van het arrestantenlokaal? Hoe dan ook, met de inrichting van het nieuwe arrestantenlokaal moest het gezin van Jan van Hal definitief de woning verlaten en elders onderdak zoeken.

Hoe verliep de geschiedenis van het pand verder? Engelen was aangesloten bij een in Bostel zezende gezondheidscommissie, waarbij 11 ge-

meenten waren aangesloten. Jaarlijks bezocht deze commissie de gemeenten en bracht vervolgens verslag uit. In 1908 bezochten zij Engelen en schrokken van de slechte hygiëne van de woninkjes. Zij verzochten de gemeente om privaten te maken en tevens om de mesthoop en het varkenshok achter de woninkjes op te ruimen, aangezien hierdoor de bedsteden vochtig werden. Het jaar daarop liet de gemeente deze verzoeken realiseren.

De daarop volgende jaren verbleven er verschillen-

Foto ter gelegenheid van het huwelijk van Cornelis de Kemp en Cornelia Hermina Schoonenberg op 15 mei 1924. Links de zijgevel van het arrestantenlokaal.

6

De zwaar beschadigde woninkjes met geheel rechts het voormalige arrestantenlokaal (1 augustus 1945).

de inwoners van het dorp in de woninkjes. Het ging hier om alleenstaanden, weduwen of weduwnaars. Later verviel het arrestantenlokaal.

In oktober 1944 bij de bevrijding van Engelen raakten de woninkjes zwaar beschadigd (afb. 6).

Met het zicht op rijksfinanciering behield de gemeente wel recht op herbouw, maar toen zij de financiering aanvraagde, luidde het antwoord dat in verband met de ouderdom van de woninkjes en het feit dat zij als krotten werden bestempeld er geen subsidie kon worden verleend. Vervolgens werden de woninkjes gesloopt (afb. 7).

In 1950 opperde de gemeente het plan om op deze locatie een nieuwe woning te bouwen voor de postcommandant rijkspolitie, maar ook dat plan haalde het niet.

Een laatste kans kwam in 1954, toen men bezig was met de voorbereiding van de bouw

van de Lambertus-schouw. Men bedacht op deze locatie een woning te bouwen voor het hoofd der school. De woning van het schoolhoofd kwam er wel, maar verrees aan de Schoolstraat.

Na de afbraak van de woninkjes was het dorpsplein ruimer en werd de zijgevel van Dorpstraat 4 zichtbaar. Foto 1952.

7

ACHTEROM BIJ...

GERARD EN ANNEKE HEIMERIKS

Hans Kant

A Op 16 januari 1960 neemt de gemeenteraad van Engelen en Bokhoven het “Plan in onderdelen kom Engelen” aan. Op 15 augustus van dat jaar stemt ook Gedeputeerde Staten van Noord Brabant ermee in.

Doel van dit uitbreidingsplan is om voor meerdere jaren agrarische gronden te verkrijgen en bouwrijp te maken. Hiervoor wordt onder andere een stuk grond van ruim 2 ha gekozen ten westen van de Schoolstraat tussen de Kruisdijk (nu Hoenderland) en Hoogveldweg. De totaal uit te geven bouwgrond wordt verdeeld in blokken, de prijzen variëren van fl.6,50 tot fl. 10,00 per m². Voor de kavel aan Scheidingstraat 2 (sinds de annexatie door Den Bosch heet de straat Zonneweide) wordt de prijs op fl. 6,50 per m² bepaald, daar dit blok aan de achterzijde grenst aan de speelplaats van de Lambertusschool, hetgeen voor overlast zou kunnen zorgen (afb. 8).

Naast de contouren van de Lambertusschool zijn links op de foto, die genomen is vanuit de achtertuin van de fam. Heimeriks, ook nog gedeeltelijk zichtbaar de werktuigenloods van Gradus Toebak, werkzaam bij de Gemeente Engelen, en daarachter het dak van het zogenaamde Bondsgebouw, het eerste dorps huis van Engelen aan de Leunweg (nu Kraanvogellaan).

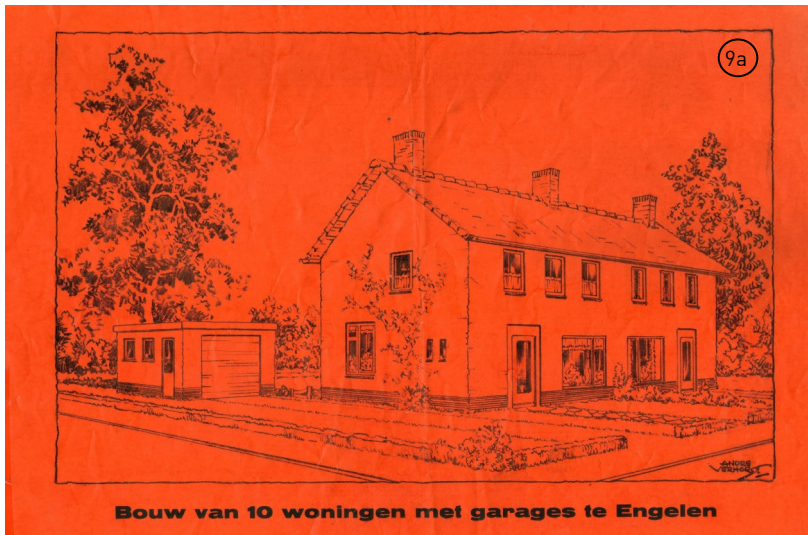
Zonneweide 2, 4, 6 en 8 zijn de eerste woningen uit dit uitbreidingsplan die door opdrachtgever Jacques Stienstra en uitvoerder Plas Bouw Onderneming in 1963 opgeleverd worden (afb. 9a, 9b en 10).

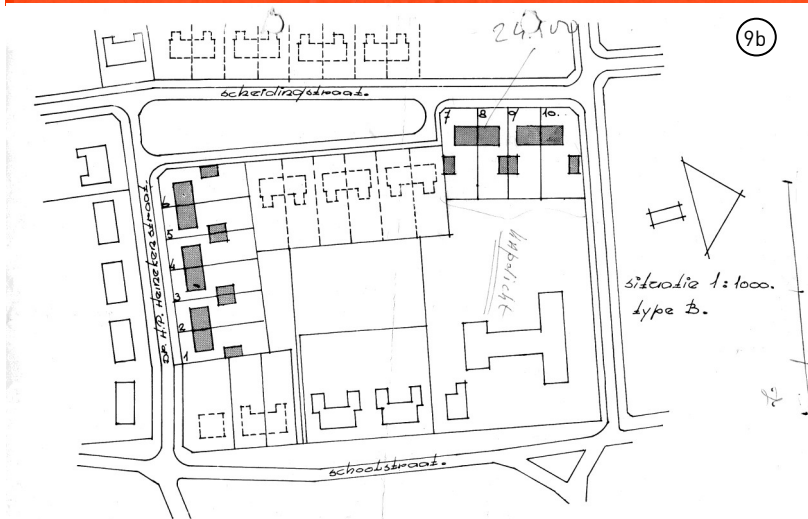
Het perceel aan de achterzijde van de speelplaats van de Lambertusschool

Een mooi beeld van bouwactiviteiten aan de toenmalige Leunweg geeft afb. 11, met rechts de garage van het pand Zonneweide 2, daarachter de werktuigenloods en dan nog net zichtbaar het Bondsgebouw. Dat werd gesloopt in 1963 vanwege de slechte staat van het gebouw. Op de voorgrond loopt Jan Willem Heimeriks.

Duidelijk te zien op afb. 12 is dat de toenmalige Scheidingstraat het einde van de bebouwde kom aan de westzijde van Engelen markeerde. De foto is genomen vanuit de voortuin Zonneweide 2 en we zien fanfare T.O.G. door de straat marcheren met rechts de Togenaarstraat, huisnummers 27 en 25 en op de achtergrond een weids polderlandschap. Hoe anders is de situatie in 2022!

Bouw van 10 woningen met garages te Engelen

Uitvoering:
C. V. Plas Bouw onderneming
Heer en Beekstraat 25 — Rosmalen
Telefoon 04192-602

Opdrachtgever:
Makelaarskantoor JACQUES STIENSTRA
Jonkvrouwe de la Courtlaan 10 — Rosmalen
Telefoon 04192-522-691

Architect:
Jac. Verstappen
Doornhoek 52 — Berlicum
Telefoon 04103-346

**Links: aankondigingsfolder van het uitbreidingsplan.
Rechtsboven: de bouw van de woningen.
Rechts midden: op de voorgrond Jan Willem Heimeriks.
Rechts onder: Fanfare T.O.G in de Togaenaarstraat.**

MORTIERGRANAAT GEVONDEN

Wilton Desmense

AU hebt het al in de Tweeterp van juni kunnen lezen: op vrijdag 13 mei 2022 werd een explosief uit de Tweede Wereldoorlog opgevist uit de Dieze bij de loswal aan de Graaf van Solmsweg.

Het betrof een Engelse mortiergranaat, die door de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EOD) veilig werd gesteld en later tot ontploffing gebracht (afb. 13). Hoe zou het projectiel daar terecht zijn gekomen? Twee gelegenheden liggen het meest voor de hand.

Op vrijdag 27 oktober moesten de inwoners van Engelen op bevel van de Duitsers, die het dorp toen nog bezetten, maken dat ze wegkwamen: het werd hier te gevaarlijk: de vijand, dat wil zeggen de Engelsen, naderden zowel vanuit de richting van Den Bosch via de Veemarkt als vanuit Orthen. Alleen in het pensionaat en op de pastorie mochten enige inwoners achterblijven, zieken en hun verzorgers, en verder kreeg nog een enkeling speciale toestemming. Een gedeelte trok de polder tussen Engelen en Vlijmen in en probeerde daar zo goed en zo kwaad als het ging de

De rode lijn geeft de route van de colonne aan (detail van stafkaart uit 1943)

tijd door te brengen. Een ander deel vond onderdak in Vlijmen, Haarsteeg of Bokhoven.

Op zondagmorgen kwamen twee Duitsers die van Vlijmen op weg waren naar Engelen de mensen in de polder waarschuwen dat ze het beste terug konden gaan naar huis: de polder zou strijdtoneel worden. Zo ging men in alle vroegte op de terugweg (zie kaartje). Aan het einde van de Engelseweg gingen men rechtsaf: die weg heette toen de Kruisdijk, het was nog 1 kilometer tot Engelen. Een vliegtuig (zoals op afb. 14) cirkelde boven de polder.

(Artikel gaat verder op pagina 14)

14

ANGRISA BOEKUITGAVEN

Engelen tussen bevrijding en vrijheid

Auteur: Wilton Desmense
Angrisa Heemkundekring
Engelen, 2020
120 blz., slappe kaft

Prijs Angrisa leden: €12,50
Prijs niet-leden: €15,00

De gebeurtenissen in Engelen en omgeving in de maanden tussen bevrijding en vrijheid. Er liepen veel militairen rond: Engelsen, Polen en vooral Canadezen. Aan hen wordt volop aandacht besteed. In intermezozo's komen zaken aan de orde, die verweven waren met de dagelijkse beslommeringen en tegelijkertijd voor ons in deze tijd boeiend om te lezen en zien!

Oorlogsvrijwilliger Garde Jager Veteraan

Auteur en uitgever: Cees Somers (zoon Kees), 2020
Ca. 500 blz, harde kaft

Prijs: €29,50

Een boek over Kees Somers. Een groot deel is gewijd aan het Indiëdagboek van Kees, die eind jaren veertig in Nederlands-Indië deel uitmaakte van het daar ingezette Regiment Jagers. Verder een familiegeschiedenis vanaf 1800. Daarin passeren Engelen en het veer de revue. Tenslotte de terugkeer van Kees op de Dieskant in 1948

Engelen en Bokhoven bevrijd

Auteurs: Kees v.d. Oord en Frans
Engelens Belang, 2019
52 blz. slappe kaft

Prijs: €5,00

Historisch overzicht van de Tweede Wereldoorlog met bijzondere portretten van slachtoffers en oorlogsherinneringen van Engelenaren en Bokhovenaren. Met een voorwoord van burgemeester Jack Mikkers van 's-Hertogenbosch.

Meerwijk Buitenleven aan de Dieskant

Auteurs: Bertie Geerts en Rob Gruben
Angrisa Heemkundekring
Engelen, 2019
232 blz., harde kaft
Prijs: €29,95

In dit boek volgen we de geschiedenis van 'kasteeltje Meerwijk' en zijn bewoners. De geschiedenis van 'kasteeltje Meerwijk' en zijn bewoners. Kort na het midden van de achttiende eeuw verrees aan de Dieskant tegenover het dorp Engelen de buitenplaats 'Meerwijk', een van de eerste landhuizen van Nederland in Tudorstijl.

Boeken zijn te bestellen via de **Publicaties**-pagina op de website van Angrisa: <http://www.angrisa.nl> waar ook enige voorbeeld pagina's uit de boeken zijn in te zien.

Engelen Grensdorp aan de Dieze

Auteurs: B. Geerts, R. Gruben en M. Sturm-Vos
Angrisa Heemkundekring Engelen, 2011
256 blz., harde kaft
Prijs: €29,95

Een uniek naslagwerk waarmee zo compleet mogelijk de geschiedenis van Engelen is vastgelegd in een zeer leesbaar en rijk geïllustreerd boek. Het boek is geschreven door een tiental kenners van allerlei aspecten van de geschiedenis van dit dorp. Een must voor iedere Engelenaar!

Engelen en Bokhoven in grootmoeders tijd dl 2

Auteur: Bertie Geerts
Europese Bibliotheek Zaltbommel, 2001.
80 blz., harde kaft
Prijs €10,00

Vervolgvat op deel 1. 72 pagina's met ansichten / foto's van Engelen en Bokhoven in oude tijden voorzien van anekdotes en informatie.

De Kindercanon van Engelen.

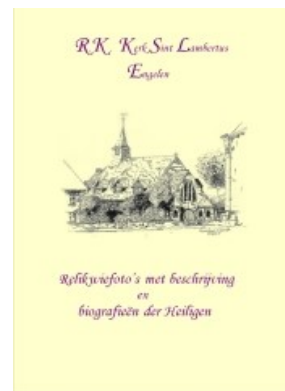
Auteurs: de kinderen Angrisa Heemkundekring Engelen, 2015
127 blz., slappe kaft
Prijs: €10,00

Op de basisscholen in Engelen is extra aandacht geschonken aan de historie van Engelen. De kinderen van kindcentrum de Matrix hebben een canon van Engelen samengesteld.

R.K. Kerk Sint Lambertus Engelen.

Auteur: Albé van Heyst en Wilton Desmense
Angrisa Heemkundekring Engelen, 2010
52 blz., slappe kaft
Prijs €5,00

Beschrijving met foto's van 24 relikwieën met de certificaten van echtheid die zich in de collectie van de R.K. St. Lambertuskerk te Engelen bevinden.

(vervolg pagina 11)

Waarschijnlijk gaf de piloot rond 8.30 uur de melding door:

"Ongeveer 300 vijanden in oostelijke richting naar kruising op 296495, gaan daar noordwaarts".

Bij het bereiken van de kruising, tegenwoordig Hoenderland / Schoolstraat, begon artillerie van het 133^e Welsh Field Regiment vanaf de Observatiepost op de Vee Markt granaten af te vuren op punt 6495. Het was een echt spervuur. Pas na enige tijd werd het vuren minder, toen de Engelsen dachten dat "de vijand" dekking had gezocht in de huizen van Engelen.

In het rapport van de Inlichtingendienst van de Welsh Divisie over die dag staat: *"Witte vlaggen die in de huizen verschenen zijn wellicht een waarschuwingsteken geweest van burgers en niet bereidheid van de vijand om zich over te geven."*

De andere mogelijkheid gaat hier chronologisch aan vooraf. Tijdens de bevrijding van Den Bosch door de Welsh Division werden de Duitsers al snel door het Monmouthshire Regiment uit Orthen verjaagd. Deze soldaten trokken op 25 oktober ook via de Engelsedijk in de richting van de Dieze. Op 25 oktober stelden vijf Engelse pantserwagens zich bij het stoomgemaal op *afb. 15* en begonnen te schieten op Engelen. De Duitsers schoten terug: de boerderij bij het veer (tegenover de schans van Engelen) en twee andere boerderijen werden in brand geschoten. De Duitsers hadden zich o.a. ingegraven in de linker

Het voormalige stoomgemaal aan de Engelsedijk

Diezedijk. Achter Engelen stond Duits artilleriegeschut. In de nacht van 4 op 5 november lieten de Duitsers het gemaal bij de Nieuwe Bak en de brug over de Bossche Sloot (*bij het Diezeviaduct waar het bedrijf van van Hal is*) de lucht invliegen (*afb. 16*). Daarmee bezegelden ze hun aftocht uit Engelen en de Dieskant.

De opgeblazen brug en inlaatsluis bij de Bossche Sloot

HET ONTSTAAN VAN DE ALGEMENE BEGRAAFPLAATS VAN ENGELN

Rob Gruben

Aan het einde van de achttiende eeuw kregen medici steeds meer inzicht in en kennis over het belang van hygiëne. De relatie met het voor de mens van levensbelang zijnde drinkwater kreeg daarbij bijzondere aandacht. In het kielzog hiervan ging men ook nadenken over het begraven van overledenen binnen de bebouwde kom.

Dat water moest zo vers en zuiver als mogelijk zijn. Indien het bijvoorbeeld door vroedvrouw of arts werd gebruikt voor het wassen van de handen bij een bevalling, dan zou dat water ook tevoren gekookt moeten worden. Zodoende werden eventuele bacteriën onschadelijk gemaakt. In die tijd werd namelijk het drinkwater nog vaak rechtstreeks en zonder filtering via een pomp of put aan het grondwater onttrokken. Gebeurde dat in de nabijheid van een kerkhof, dan was dat nu niet bepaald de meest frisse en hygiënische situatie.

Hygiëne versus rijke stinkers

Ook begraven binnen de muren van het kerkgebouw stuitte op steeds meer weerstand. Bij hoge grondwaterstanden werd onder de kerkvloer dan immers de kist met het stoffelijk overschot door het waterpeil bereikt en dat resulteerde vaak in stank van ontbindende lichamen tijdens de zondagse mis. We ontleen er nog de uitdrukking "rijke stinkers" aan, want het waren vrijwel zonder uitzondering lieden van goede komaf die het zich konden permitteren om in de kerk onder een rijkversierde grafsteen te kunnen worden bijgezet.

Begravingen de kerk uit

Al deze negatieve bijwerkingen van het in en om de kerk begraven maakten het in feite vanuit het oogpunt van gezondheid en hygiëne onverantwoord om nog op deze wijze te blijven doorgaan. Steeds vaker werden daarom de begravingen verplaatst naar een locatie buiten de kerk en buiten de bebouwde kom.

In Frankrijk had Napoleon I (1769-1821) zelfs al meteen in zijn eerste regeringsjaar 1804 een verbod ingesteld op begravingen in de kerk. Nederland volgde een paar jaar later. Kerkbegravingen bleken echter sterk geworteld te zijn in de Nederlandse cultuur en dat was dan ook de reden dat dit officiële verbod al in 1813 weer ongedaan werd gemaakt.

Maar het streven naar betere hygiënische omstandigheden was uiteraard niet te stoppen en in 1829 stelde koning Willem I (1772-1843) opnieuw een verbod in om in of direct rondom de kerk (voor zover die gelegen was in de bebouwde kom) te worden begraven. Er ontstond daardoor direct een probleem, want waar dan naar toe met al die overledenen? Er was eigenlijk geen andere oplossing dan een nieuwe begraafplaats aan de rand van dorp of stad te situeren. En zo ontstond dus vanwege ruimtegebruik, wettelijke regels en hygiëne een hele reeks nieuwe begraafplaatsen.

Natuurlijk voltrok zich dit niet van vandaag op morgen. Sterker nog, er zouden meerdere decennia overheen gaan voordat dit alles stevig verankerd was in de Nederlandse wet- en regelgeving. Maar in 1869 was het dan zover: in dat jaar werd onder koning Willem III (1817-1890) de zogenaam-

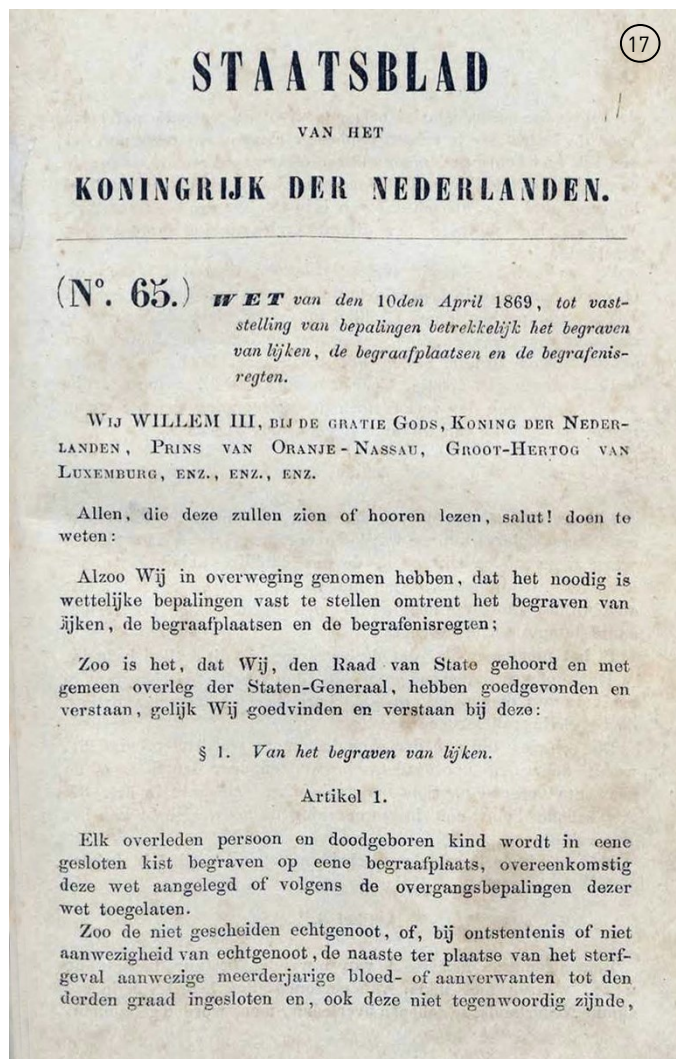
de *Begrafeniswet* van kracht. De tekst van deze wet werd gepubliceerd in het *Staatsblad* van dinsdag 4 mei 1869 (*afb. 17*). Tegenwoordig kennen we hem als de *Wet op de Lijkbezorging*, die in 2010 voor het laatst werd aangepast. In hoofdlijnen is er niet veel veranderd ten opzichte van het origineel uit 1869. Op de toevoeging van een deel over cremeren na dan, want dat was toen niet toegestaan en werd in Nederland pas in 1955 wettelijk geregeld. Dat was

ook de reden dat men in dat jaar de naam van de wet aanpaste, want nu ook crematie mogelijk was volstond natuurlijk de oude naam van *Begrafeniswet* niet meer, maar dat terzijde.

De Kerkhof

Vanuit deze achtergrond had ook de zelfstandige gemeente Engelen in de jaren na 1869 de taak om zorg te dragen voor de aanleg van een begraafplaats die aan alle wettelijke bepalingen voldeed. Immers, tot die tijd was het kerkhof gelegen direct rond de oude Lambertuskerk (*afb. 18*).

De huidige straatnaam *De Kerkhof* herinnert daar nog aan. Die oude Lambertuskerk was in feite slechts het bewaard gebleven koor van een veel grotere gotische kerk die tijdens de Tachtigjarige Oorlog door de in Staatse dienst zijnde Philips van Hohenlohe (1550-1606) en zijn troepen was opgeblazen. Wonder boven wonder bleef het koor daarbij min of meer gespaard en gedurende het zogenaamde Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd het geschikt gemaakt als kerkruimte voor de protestantse of hervormde gemeente. Recht bovenop de inmiddels opgeruimde restanten van de verwoeste kerk werden in de loop der tijd andere gebouwen opgetrokken. Onder andere in 1844 het nu nog bestaande (voormalige) gemeentehuis met daarachter een klaslokaal en schoolmeesterwoning, alsmede een cachot waarin de veldwachter wetsovertreders kon opsluiten. Dit alles geschiedde dus op en rond de fundamenten van de verwoeste oude Lambertuskerk en daarmee tevens in gronden die daarvoor - maar deels ook nog daarna - als kerkhof in gebruik waren. Veel oude graven lagen op minder dan twee meter afstand van de toenmalige school en het gemeentehuis! Toch een beetje een lugubere gedachte.

De restanten van het oude kerkhof in de dorpskern rondom de oude Lambertuskerk van Engelen. Foto uit 1957.

Mislukte overname

Het was duidelijk dat nieuwe begravingen in dit gebied na de inwerking treding van de Begrafeniswet van 1869 absoluut uit den boze zouden moeten zijn. Het gemeente bestuur moest naarstig op zoek naar grond voor een nieuwe begraafplaats.

Maar dan gebeurt er iets hoogst merkwaardigs. Het eerste wat het gemeentebestuur poogde te doen was namelijk het oude kerkhof van de hervormde gemeente over te nemen, om dit in te richten als een algemene begraafplaats voor zowel katholieken als protestanten! Hoe verhiel zich dit in hemelsnaam tot het wettelijk vereiste van een locatie buiten de dorpskern? En waar werden voordien dan de katholieken begraven? Hoe het ook zij, deze poging strandde al snel. Zo lezen we in de gemeenteraadsnotulen van 5 februari 1871 dat de hervormde gemeente voorstelde om `[...] het kerkhof voor den tijd van vijftwintig jaren aan de gemeente te verhuren voor eene som van negentig 's

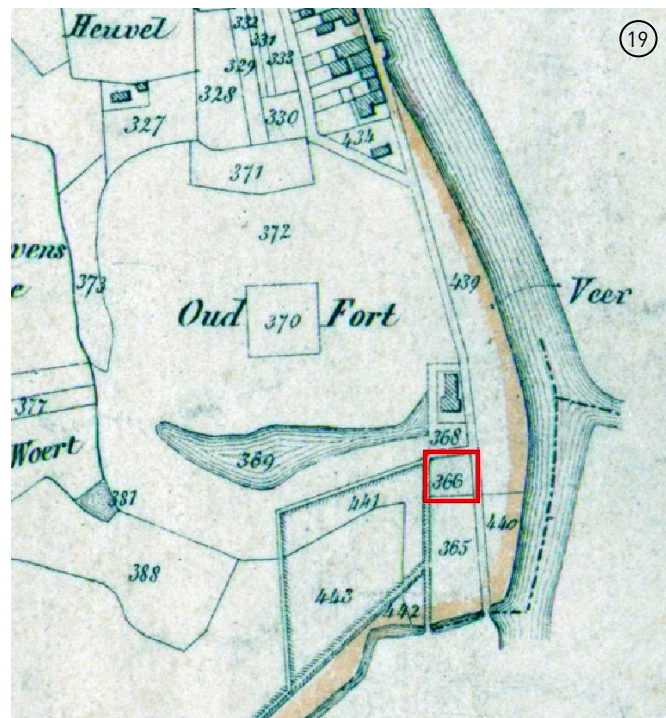
jaars onder voorwaarden dat bovendien ten laste der gemeente zullen komen het onderhoud van het Kerkhof met de daaromstaande muur, hekken enz. Dat deze vraag zoo hoog is gesteld dat dezelve buitensporig moet genoemd worden daar toch het aantal overlijdens hoogstens op twaalf per jaar kan genomen worden, en men, wordt het onderhoud matig op f 10,= 's jaars geraamd voor ieder lijk f 9,50 aan begrafenisrechten zoude moeten geheven worden. Behalve het maken van het graf zelve; terwijl thans voor elk graf slechts zestig cents betaald wordt. Dat alzoo geen sprake kan zijn een zoo buitensporig aanbod aan te nemen of verdere onderhandelingen daaromtrent te openen'.

Waarheen?

Het was duidelijk, de gemeente was er snel klaar mee en was inmiddels ook tot het inzicht gekomen dat deze locatie sowieso geen optie had kunnen zijn. Want in dezelfde notulen van 5 februari 1871 lezen we verder: `Dat daarenboven de tegenwoordige begraafplaats noch aan Art. 16, noch Art. 45 der wet voldoet, daar bewoonde huizen op minder dan twee meeters van het kerkhof verwijderd staan ja zelfs de school met onderwijzerswoning en het Raadhuis op het kerkhof zijn gebouwd'. Wat kan dan de reden zijn geweest dat de gemeente überhaupt deze optie met de hervormde gemeente heeft overwogen? Dat men er tijd mee trachtte te winnen om elders een meer geschikte locatie voor de nieuwe begraafplaats te vinden – zoals in de notulen wordt opgetekend – is wel een heel zwak argument, maar bij gebrek aan betere moeten we het voor de waarheid aannemen. Maar het liep dus op niets uit. Het probleem was schijnbaar dat er nergens in Engelen grond te vinden was die voldeed aan de

eisen die in de wet van 1869 gesteld werden. Het was namelijk niet alleen zo dat er geen bewoning op minder dan 50 meter verwijderd van de nieuwe begraafplaats aanwezig mocht zijn (artikelen 16 en 45), maar men werd ook geconfronteerd met de voorwaarde dat het terrein 7 meter boven het *Algemeen Peil* gelegen moest zijn. Althans, zo is het overgeleverd. Ik vind dat echter niet expliciet terug in de verschillende artikelen van genoemde wet. Toch is het wel logisch: men voorkwam ermee dat het grondwater de bijgezette kisten bereikte met alle bijkomende (stank)overlast en onhygiënische toestanden van dien. Na lang zoeken werd uiteindelijk een perceel grond uitgekozen dat al in bezit was van de gemeente, en wel pal ten noorden van de Bossche Sloot en ten zuiden van de boerderij annex het veerhuis naast het oude fort. Kadastraal kennen we dit perceel als sectie E 366. De grootte ervan bedroeg 9 are (*afb. 19*). In de notulen is aanvankelijk sprake van het naastliggende perceel E 365, groot 33 are en 80 centiare, maar we weten dat het dat niet is geworden.

Door het kostbare tijdverlies dat men had opgedaan door de onderhandelingen met de hervormde gemeente, waren burgemeester en wethouders nu tevens gedwongen bij Gedeputeerde Staten ontheffing aan te vragen op de nieuwe wet tot 1 januari 1873. En dat was niet het enige probleem. Omdat de percelen E 365 en E 366 eigenlijk de enige stukken gemeentegrond waren die op dat moment beschikbaar waren, moesten burgemeester en wethouders zich tevreden stellen met de gebreken ervan. En die waren er! Beide percelen voldeden namelijk niet aan de hoogte-eis die schijnbaar bij de *Begraveniswet* van 1869 hoorde, al vind ik die zoals opgemerkt niet terug in de artikelen van die wet. Hoe dan ook, beide percelen lagen beduidend lager dan 7 meter boven *Algemeen Peil*. Er zou dus moeten worden opge-

Fragment van de kaart der algemene omkading uit 1865, met in rood het perceel gemeentegrond E 366 dat in 1871 tot algemene begraafplaats van het dorp zou worden bestempeld.

hoogd. Omdat dat flink wat kosten met zich mee zou brengen, heeft men waarschijnlijk gekozen om voorlopig alleen het kleinste perceel E 366 geschikt te maken. Perceel E 365 werd wellicht voor toekomstige uitbreiding in het achterhoofd gehouden. Op dat moment waren er in Engelen gemiddeld slechts twaalf begravingen per jaar en kon men dus met alleen perceel E 365 voorlopig wel uit de voeten. Doch dit alles is hypothese mijnerzijds. Opvallend is in ieder geval dat perceel E 365 na voorjaar 1871 niet meer in de stukken voorkomt.

Aannemer biedt uitkomst

Nu was het zo dat precies in die jaren de voorloper van Rijkswaterstaat bezig was met ingrijpende werkzaamheden aan de Dieze. Bij kasteeltje Meerwijk moest een bochtafsnijding van de rivier plaatsvinden, omdat moderne stoomschepen de scherpe bocht die er tot dan toe lag nauwelijks goed konden nemen. De eigenaar van Meerwijk, plattelandsdokter Franciscus Reijgers (1810-1886), moest voor die bochtafsnijding zijn prachtige Engelse landschapstuin met vele grote bomen afstaan. Of beter: hij werd daar simpelweg en tegen zijn zin in van onteigend. Hij zou er uiteindelijk in november 1870 maar liefst f 12.000,- aan schadeloosstelling voor ontvangen. Toen dat achter de rug was kon in het voorjaar van 1871 ook de openbare aanbesteding plaatsvinden voor de verbreding van de Dieze ter hoogte van Meerwijk en Engelen. Het werk werd voor f 12.140,- gegund aan Gerardus Ignatius van Erp (1825-1896) uit 's-Hertogenbosch. Van juni tot en met september 1871 werd door hem 38.395 m³ grond verzet en afgevoerd. In oktober werd *'De verbreding [...] met twee stoombaggerwerktuigen voortgezet'*, waardoor er nog eens 22.000 m³ grond kon worden verzet.

En hier vallen dan de plannen van de gemeente voor de aanleg van een nieuwe begraafplaats prachtig samen met de Diezewerken die op dat moment door aannemer Van Erp werden uitgevoerd. Immers, de gemeente had grond nodig voor het ophogen van perceel E 366, en Van Erp beschikte daar in overvloed over. Als rasechte ondernemer deed Van Erp de gemeente Engelen daarom een niet te negeren voorstel. Het staat opgetekend in de notulen van de gemeenteraad van 25 oktober 1871, alwaar we lezen: *'De voorzitter brengt ter tafel een voorstel van den [heer] G. van Erp aan-*

nemer van publieke werken waarbij wordt voorgesteld het daartestellen Kerkhof voor zoover [het] de grondwerken betreft daartestellen voor een bedrag van f 660,= vrijgeld volgens overgelegde voorwaarden. Overwegende, dat bij publieke aanbesteding een veel hooger bedrag zoude benodigd zijn en welk het aanbod alleen zoodanig kan worden gedaan, omdat zij tevens aannemers zijn van de verbetering van het kanaal de Dieze en dus grond in overvloed voorhanden is'.

De overeenkomst werd snel opgemaakt en Van Erp zou een deel van de grond die hij aan de Diezeoever weghaalde meteen storten op het perceel van de toekomstige begraafplaats. Uiterlijk op 1 januari 1872 moest het werk worden opgeleverd. Vanaf dat moment had de geroerde grond nog enige maanden nodig om in te klinken en in de loop van 1872 zou men dan de toegangspoorten met hun hekwerken kunnen gaan metselen, alsmede de omringende haagbeuken kunnen gaan aanplanten. De grond zou dan wel stabiel genoeg zijn.

Doorluchtige Hoogwaardigheid stemt in

De gemeentebegroting voor 1871 werd op de in allerhaast gesloten overeenkomst met aannemer Van Erp enigszins aangepast: men voegde simpelweg het totale overschot van boekjaar 1870 toe aan de post voor de nieuwe begraafplaats, maar verder wenste men vooralsnog niet te gaan *'[...] daar de verdere werkzaamheden zooals de daargestelling van hekken en het poten van heggen enz. in geen geval voor 1872 zal kunnen geschieden en daarin bij de begroting van 1872 zal worden voorzien'.*

Wel wordt nog net vóór de overgang naar het nieuwe jaar, namelijk op 27 december 1871, door de katholieke gemeente ingebracht *'[...] dat bij de aanleg*

van de nieuwe begraafplaats erop wordt gelet dat voor hunne gezindheid eene afzonderlijke gedeelte worde aangewezen'. Dat had overigens nogal wat voeten in aarde, want er moest een overeenkomst van erfpacht worden opgesteld en die moest ook nog eens ter goedkeuring langs de bisschop in 's-Hertogenbosch. In het oud-archief van de gemeente Engelen is over deze kwestie een concept-brief bewaard gebleven van burgemeester en wethouders aan de bisschop, die in dat concept wordt aangeschreven als "Uwe Doorluchtige Hoogwaardigheid", keurig met eerbiedskapitalen geschreven. Daarin `Verlangt het burgerlijke bestuur, dat het R.C. kerkbestuur dit gedeelte door het R.C. bestuur te verkrijgen, zou aanvragen in erfpacht, op den voet gelijk de St Jan van sBosch te Orthen dit heeft, ten einde dit kerkhof als quasi eigendom te kunnen aanvaarden'. Uit de verslaglegging van de openbare vergadering van de Engelense gemeenteraad van 2 april 1872 blijkt dat "Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid" positief heeft besloten omtrent dit verzoek. We lezen daarin ook dat het katholieke deel maar liefst 6,39 van de beschikbare 9 are van het perceel beslaat en dat een aparte poorttoegang tot de begraafplaats ook wel een essentieel dingetje was voor de katholieke gemeente. Aldus werd de overeenkomst goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant (afb. 20). De erfpacht zou ingaan per kalenderjaar 1873 en de jaarlijkse vergoeding zou f 10,- bedragen.

G. 8:109 Copie (20)
 5^e Afdeling *Uittreksel uit het Register der Besluiten*
 Onderaans *Van de Gedeputeerde Staten*
 Begraafplaats *der Gemeente sBosch*
 Engelen *Brabant.*

De Gedeputeerde Staten der
 Provincie Noord-Brabant.
 Getuigd het besluit van den Gemeenteraad
 van Engelen genomen en goedgekeurd
 door het Gedeputeerde Staten van den 2^{den} April
 1872, houdende om een kerkhof
 Katholiek kerkbestuur al daaronder
 gedeelte van 6,39 are van de algemeene
 begraafplaats van Engelen
 Gemeente Geld op de overzigtelijke
 te lichten en memorie
 In aanmerking nemende
 dat de aanwijzing van de Gemeente kerkhof
 strand bleef is al grond op het kerkhof
 by art. 10 der Wet van 10 April 1870
 (Staatsblad Nr. 10) om te worden dat een
 gedeelte der algemeene begraafplaats
 moede aangewezen, afgesloten en voorzien
 van een afzonderlijk kerkhof, om
 verhoef te dienen tot de begraafplaats
 der kerk van de bevestigde Katholiek
 Gemeente
 Van den Gemeenteraad van
 Engelen

Besluit van Gedeputeerde Staten uit 1872 met expliciete benoeming van de omvang van het katholieke gedeelte op de Algemene Begraafplaats van Engelen, alsmede het recht op een eigen toegangspoort.

Gescheiden naast elkaar

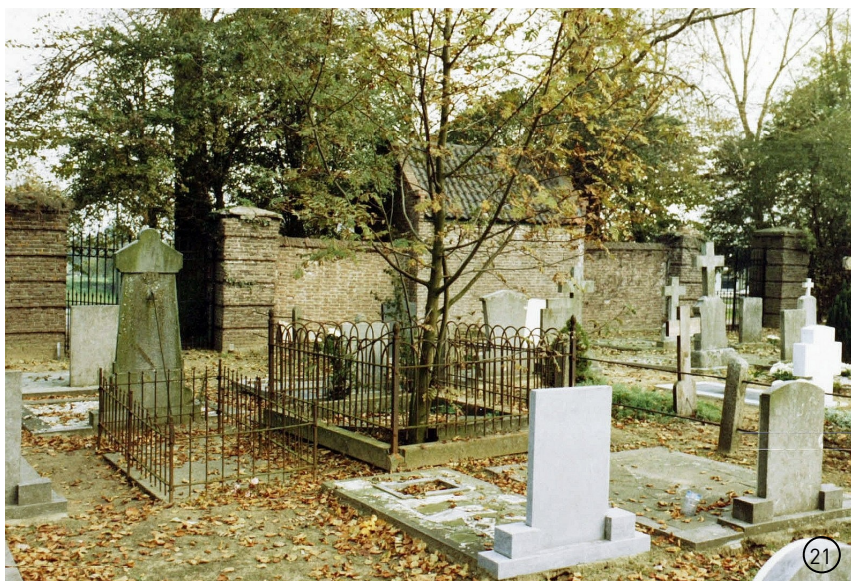
Naast de hekken in de beide poorttoegangen moest er nog een ander hekwerk worden geplaatst, namelijk als afscheiding tussen het katholieke en het protestantse gedeelte van de begraafplaats. Die delen waren via twee afzonderlijke poorten vanaf de Diezekant bereikbaar: het katholieke gedeelte via de linkerpoort, het protestante via de rechter. Op de hof zelf stond dan ter afscheiding een laag en zeer eenvoudig hekwerk. Op een foto uit 1983 is het nog zichtbaar (afb. 21). Het lijkt op stilistische gronden zo dat dit hekwerk uit een latere periode dateert, maar in de poortpijler waarop het aansluit zijn geen bouwsporen van een ouder of hoger hek te zien. We moeten daarom voorlopig maar even aanne-

ken van de foto (1983) zou het hekje worden weggehaald. Het verloop ervan is echter voor een goed oog tot op de dag van vandaag herkenbaar. Behalve het plaatsen van een laag scheidingshek, werden ook haagbeuken aangeplant die de totale begraafplaats omzoomden. Ook tegenwoordig is dat nog het geval. Vermoedelijk werden in 1873 in eerste instantie alleen de hekpijlers in baksteen opgemetseld. Duidelijk is namelijk te zien dat de muur tussen de pijlers later is toegevoegd, net als het baarhuisje. We komen daar nog op terug.

Van het oude naar het nieuwe kerkhof

Volgens planning zou men begin 1873 van de nieuwe begraafplaats gebruik kunnen gaan maken. De ontheffing die was verkregen op de nieuwe wet liep ook

per 1 januari van dat jaar ten einde. Maar alles wijst erop dat men die deadline niet gehaald heeft. Het met-selen van de pijlers voor de toegangspoorten, het plaatsen van de hekwerken daartussen en het aanplanten van haagbeuken rondom de begraafplaats nam blijkbaar veel meer tijd in beslag dan gedacht. Waarschijnlijk omdat de door Van Erp opgebrachte geroerde grond lange tijd nodig had om

De begraafplaats van Engelen in 1983. Te zien is nog de afscheiding met een eenvoudig en laag hekwerk tussen het protestantse deel op de voorgrond en het katholieke deel daarachter.

men dat het op de foto zichtbare lage hekje tussen (grind)betonpaaltjes al in de tweede helft van 1872 tot stand is gekomen. Het is in het echt niet meer te controleren, want korte tijd na het ma-

volledig in te klinken. Pas als dat gebeurd was zou de grond stabiel genoeg zijn om draagkracht te bieden aan de uit te voeren metselwerken. Eind 1873 lijkt de nieuwe Algemene Begraafplaats van Engelen dan

eindelijk operationeel. Op dat moment kon ook het oude kerkhof in de dorpskern definitief worden opgeheven.

De zichtbare graven op het oude kerkhof werden geruimd, maar bij archeologisch onderzoek in 1979 werden ten zuiden van de Lambertuskerk nog honderden oude grafplaatsen aangetroffen. De datering ervan liep van de negende tot ver in de negentiende eeuw en het gebruik van het kerkhof besloeg dus een periode van 1000 jaar!

Na 1873 is slechts één grafsteen op het oude kerkhof blijven staan. We vinden hem tegenwoordig tegen de zuidmuur van de kerk. Het is de bijna onleesbare steen van dominee Louis Johan Theodoor Ramaer (1813-1859), predikant van Engelen in de periode 1853-1859. Hij stierf in laatstgenoemd jaar op slechts 46-jarige leeftijd.

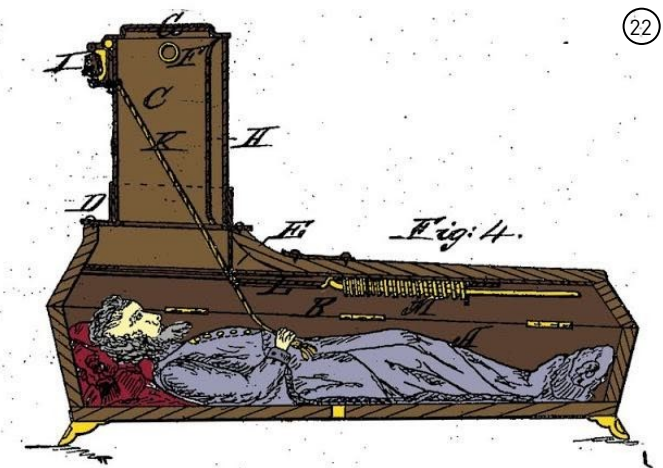
De eerste ter aardebestelling op de nieuwe begraafplaats was die van Maria Anna Smolders (1856-1873). Zij overleed op 17 december 1873 op de leeftijd van 17 jaar. Ze lag op het katholieke gedeelte, meteen links als je door de linker poort het kerkhof betrad.

Het baarhuisje

In het begin van 1874 werd de nieuwe Algemene Begraafplaats gecompliceerder met een baarhuisje. We lezen het in de gemeenteraadsnotulen van 25 februari van dat jaar: *Wordt goedgevonden het Lijkenhuis te bouwen in het middelpunt tusschen de twee poorten*. Ik vermoed dat in 1874 tussen de poorten en het baarhuisje haagbeuken de afscheiding vormden. De huidige bakstenen muren zijn op basis van bouwsporen duidelijk later tussen het baarhuisje en de hekpijlers ingemetseld. Wanneer dat precies is gedaan heb ik niet

kunnen achterhalen.

Bij de bouw van het baarhuisje hoort overigens nog een verhaal, zij het een algemeen. Het gaat over schijndood. Vroeger was er daarvoor een grote angst bij de bevolking. Niet onterecht, want er worden nogal eens oude graven geopend die sporen tonen van een per ongeluk levend begraven iemand! Dat wilde men natuurlijk te allen tijde voorkomen. Men bedacht daarvoor de gekste dingen. Zo bestaan er prenten waarop te zien is dat op de kist een bovengrondse schacht met trapje is gemaakt (afb. 22). Mocht de "ingeslapene" wakker worden, dan kon hij via een touw dat trapje naar beneden trekken en zichzelf daarmee uit de kist bevrijden. Een andere methode bestond erin dat aan de "overledene" een touw was vastgemaakt, dat boven de grond bij een belletje uitkwam. De gedachtegang daarachter was natuurlijk dat als

Tekening van het principe om iemand tegen een schijndood-begraving te beschermen. In dit geval was in een bovengrondse schacht een trapje aangebracht. Mocht de begravenen uit de schijndood ontwaken dan kon hij aan het koord trekken en via het trapje uit het graf klimmen.

men per ongeluk een schijndood iemand had begraven deze bij het “ontwaken” zou bewegen, waardoor boven de grond het belletje zou gaan rinkelen. Bij beide opties was bovendien de kist voorzien van een luchtinlaat om de zuurstoftoevoer in de kist te kunnen garanderen.

Maar deze noodgrepen waren natuurlijk erg omslachtig en in het overgrote geval van de overlijdens ook in het geheel niet noodzakelijk. Een veel praktische manier om te kijken of iemand wel echt dood was, was om te wachten tot de eerste tekenen van lijkontbinding zich voordeden. U moet dan denken aan verkleuring van de huid, aan lijkvlekken en de al eerder in dit artikel genoemde onwelriekende geuren. Om dat nu op een menswaardige en professionele manier te kunnen beoordelen werden lijk- of baarhuisjes opgericht. Men mocht - en mag nog steeds - mensen niet binnen 36 uur na hun overlijden begraven (of cremen). Dat was al opgenomen in de *Begraveniswet* van 1869. Voor de puristen, in artikel 6. Het stoffelijk overschot werd gedurende die periode dus opgebaard, vroeger in baar- of lijkhuisjes bij het kerkhof of de begraafplaats, tegenwoordig thuis of in een uitvaartcentrum dat speciaal voor opbaring is ingericht. Op die manier wordt dus voorkomen dat mensen die schijndood zijn per ongeluk worden begraven of gecremeerd.

Een dergelijk baarhuisje werd dus in de eerste

maanden van 1874 - kort na de ingebruikname van de Algemene Begraafplaats van Engelen in december 1873 - precies in het midden tussen de katholieke en protestantse poortdoorgangen opgericht (*afb. 23*). De afscheidende muur tussen baarhuisje en beide poorten is in latere tijd tot stand gekomen. Wanneer precies heb ik niet kunnen achterhalen. De begroting van dit kleine baarhuisje is nog aanwezig in het oud-archief van de gemeente Engelen en daaruit weten we ook welke am-

De Algemene Begraafplaats van Engelen op 7 mei 1990 met het baarhuisje en de voormalige katholieke poortdoorgang

bachtlieden er allemaal aan hebben gewerkt. De begroting sloot op f 643,217 (inderdaad, met drie cijfers achter de komma). Volledigheidshalve moet worden opgemerkt dat die begroting ook de inrichting van een “ziekenhuisje” in de dorpskern omvatte. Elders in dit tijdschrift vertelt Bertie Geerts daar meer over. Bovendien zat in het genoemde bedrag als “extra” mest voor de pas aangeplante haagbeuken die de begraafplaats omringden, alsmede zand voor het voetpad dat van het dorp naar de begraafplaats voerde.

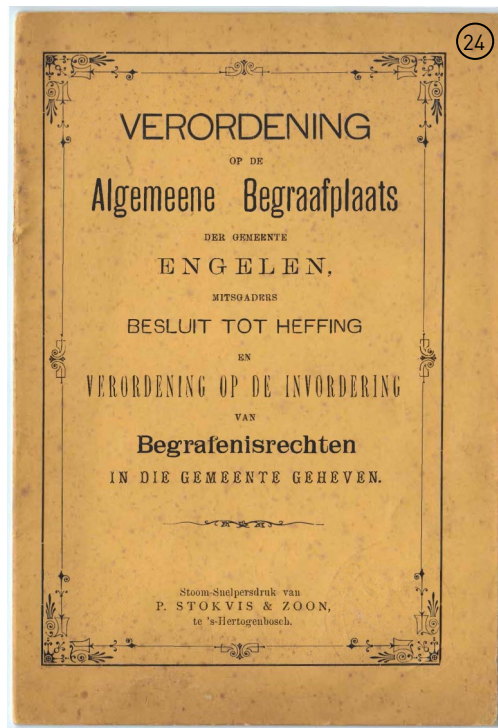
Uitbreiding

En zo werd dan de Algemene Begraafplaats Engelen in gebruik genomen, vermoedelijk in december 1873. De eerste verordening die we ervan kennen dateert van 1889 (*afb. 24*), maar ongetwijfeld moet er al van aanvang af een reglement zijn geweest.

Toen het dorp in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw flink begon te groeien, werd de begraafplaats te klein. In 1871 had het gemeentebestuur uit kostenoverweging gekozen voor het kleinere perceel E 366 en niet voor het veel grotere E 365. Achteraf een prima besluit, want pas honderd jaar later bleek de omvang van de begraafplaats niet meer toereikend en moest men tot een achterwaartse uitbreiding besluiten. De eerste die in dit nieuwe deel werd begraven was Leonardus van de Wiel (1883-1971), die op 21 augustus 1971 was overleden. Engelen was net in datzelfde jaar als gemeente geannexeerd door de grote stad 's-Hertogenbosch. Of de uitbreiding van de begraafplaats met die annexatie samenhangt onttrekt zich aan mijn waarneming. Waarschijnlijk is het wel.

Een tweede uitbreiding volgde al snel. Ze werd in 1989 - wederom aan de achterkant - gerealiseerd met vrijwillige medewerking van de inwoners van het dorp. Men besloot tot die tweede uitbreiding omdat vele dorpsbewoners er prijs op stelden niet genoodzaakt te zijn hun overledenen op het kerkhof Groenendaal in 's-Hertogenbosch te begraven. Men had de dierbaren die de drempel waren overschreden het liefst dicht in de buurt. Engelen was - zoals opgemerkt - sinds 1971 geen zelfstandige gemeente meer, maar eenparig hebben het Rooms-katholieke kerkbestuur en de protestantse Samen-Op-Weg kerkenraad de tweede uitbreiding er destijds door kunnen krijgen bij het gemeentebestuur

De eerste verordening die ons van de Engelse begraafplaats bekend is dateert uit 1889.

van 's-Hertogenbosch. Het eerste graf van deze tweede uitbreiding betrof dat van Johannes Bouwmans, die op 26 mei 1989 was overleden (hij was in 1898 geboren).

Markante graven

Helaas zijn vele oude en monumentale grafplaatsen in de loop der tijd opgeruimd. We kennen ze slechts van oude foto's. Ook de laatste rustplaats van een aantal markante Engelenaren zult u tegenwoordig tevergeefs zoeken op deze begraafplaats. Ruimtegebrek, achterstallig onderhoud, het niet meer voldoen van grafrechten of het niet meer kunnen achterhalen van nabestaanden hebben ervoor gezorgd dat menig graf letterlijk op de schop is gegaan. De begraafplaats heeft daardoor veel van haar oude glorie verloren. Desalniettemin zijn

er nog enkele fraaie graven bewaard gebleven, met name op het vroegere protestantse deel van de begraafplaats. Onder andere het graf van dominee Willem Jacob Oudegeest (1798-1888), die in de periode 1872-1873 consulent van de kerk in Engelen was, is zeer de moeite waard. Verder valt te wijzen op het graf van een kindje van de familie Vroeg, Jan Cornelis geheten (1885-1889). Zijn vader Gerardus Hendrikus Vroeg was opzichter bij Rijkswaterstaat en woonde op fort Crevecoeur. Hij was jarenlang kerkenraadslid van de protestantse gemeente en ontwierp in 1885 onder meer de diaconiehuusjes op De Bulk in de Dorpstraat. Dat was nodig omdat de oude huizen die daar stonden bij een dorpsbrand van 1884 verloren waren gegaan. Die huisjes en de grond waarop ze stonden waren eigendom van de hervormde gemeente en dat verklaart de betrokkenheid van ingenieur Vroeg.

Plannen

Heemkundekring Angrisa heeft het voornemen een inventarisatie te maken van alle op het oudste deel van de begraafplaats aanwezige graven. Over de meest interessante daarvan willen we een serie artikelen gaan maken. Want los van de geschiedenis van deze begraafplaats die in dit artikel wordt belicht, zijn natuurlijk de persoonlijke verhalen van de mensen die er begraven liggen nog veel interessanter. Wij zien het mede als onze taak die voor een groter publiek te ontsluiten en daarmee een stuk emotionele waarde toe te voegen aan de toch al interessante geschiedenis van het ontstaan van de Algemene Begraafplaats van Engelen.

NIEUWE VOETBALCLUB

Wilton Desmense

"In Engelen is een nieuwe club geboren." Met deze woorden begon een stukje in het weekblad *De Sport Illustratie* van 18 oktober 1932.

Daarmee was de zin echter niet af. Die luidde in volledige vorm: "In Engelen is een nieuwe club geboren, welke de veelbelovende naam Xerxes is toebedacht".

Daar werd verder aan toegevoegd: “*Omtrent de toelating kon nog geen beslissing genomen worden. Zo op het oog gezien, zal vermoedelijk indeling in III C plaats hebben.*”

De Sport Illustratie was het officieel orgaan van de Federatie van R.-K. Voetbalbonden in Nederland en werd gepubliceerd van 1921-1940 (*afb. 25 vorige pagina*).

40 jaar vóór de oprichting van FC Engelen speelde hier dus voetbalclub Xerxes! De schrijver van het stukje vond die naam veelbelovend. Waarom? Daarvoor moesten we terug naar de verre oudheid. In 480 voor Christus viel de Perzische koning Xerxes, leider van wat toen een wereldrijk was, Griekenland binnen. Dat was in die tijd nog geen land, maar bestond uit een groot aantal stadstaatjes. De bekendste daarvan waren Athene en Sparta. Xerxes was uit op wraak. Tien jaar eerder hadden de Grieken onder leiding van stadstaat Athene zijn vader Dareios verslagen in de slag bij Marathon. Daarom zou hij ze nu eens mores leren. Hij kwam echter bedrogen uit en moest met de staart tussen de benen naar Perzië terugkeren. De naam Xerxes hield dus niet bepaald grote beloften in voor de toekomst! Het Engelse Xerxes was dan ook niet bepaald een lang leven beschoren: na één jaar was het er al mee gedaan! Men nam opnieuw de naam van voorheen aan en die luidde EVV (Engelse Voetbal Vereniging). Daarmee was een mogelijk misverstand uit de weg geruimd: sinds 1904 bestond reeds de Rotterdamse club Xerxes, die in 1931 zelfs was gepromoveerd naar de hoogste afdeling van het Nederlandse voetbal, de 1e klasse. Er hebben grote namen voor gevoetbald, zoals Faas Wilkes, Coen Moulijn en Willem van Hanegem.

Wie voetbalden voor het Engelse Xerxes? We weten het dankzij een mededeling in De Sport Illustratie van 16 januari 1934. Daarin werd het royement van de club uitgesproken: die stond bij de voetbalbond in het krijt:

Xerxes te Engelen met haar leden M. Huysmans, J. v. Bergen, Th. Hagelaars, G. Toebak, J. v. Hal, Th. v. d. Grint, C. v. Hal, M. P. v. Gestel, F. H. C. v. d. Dungen, H. Murray, J. Hagelaars, F. v. Bergen, H. Bouman, C. v. d. Griend, H. v. Lieshout. Bedrag der schuld f 6,50. Persoonlijke schuld f 0,44. (R.K.V.B. Bosch).

Xerxes telde 15 leden en had een door de bisschop, mgr. Diepen, aangestelde geestelijk adviseur, pastoor Serrarens.

Thé van de Grint (1899-1987) was niet alleen speler, maar ook secretaris van de vereniging. Hij heeft op muzikaal gebied, als zanger, dirigent en componist, zijn sporen in Engelen verdiend en zelfs een pauselijke onderscheiding (*afb. 26*).

Zeven van de leden staan op een foto uit 1947 in een team van oud-leden van EVV na een wedstrijd tegen de jongere generatie (*afb. 27*). Hoe bracht Xerxes het er voetballend vanaf in de competitie van 1932-1933? Het werd inder-

**Thé v.d. Grint en
Christine v.d.
Griend in 1936**

daad ingedeeld in klasse 3C. De andere teams waren ODI 2 (Rosmalen), Fortuna (Ammerzoden), DES (Den Bosch), MES (Maren), OSC 2 (Orthen) en Kerkdriel. De eindstand van de competitie ziet u hieronder afgebeeld:

	3e klasse C.					
O.S.C. 2	12	9	0	3	18	38—25
O.D.I. 2	12	8	1	3	17	62—18
Fortuna	12	7	1	4	15	31—24
D.E.S.	12	7	0	5	14	33—43
Xerxes	12	5	1	6	11	27—21
M.E.S.	12	3	1	8	7	24—36
Kerkdriel	12	1	0	11	2	14—62

En dit waren de resultaten van de gespeelde wedstrijden:

27 nov.	DES - Xerxes	2-0
4 dec.	Xerxes - ODI 2	4-0
18 dec.	MES - Xerxes	3-1
1 jan.	Xerxes - Fortuna	3-2
15 jan.	Xerxes - OSC 2	1-2
19 febr.	Xerxes - MES	2-2
5 maart	Kerkdriel - Xerxes	1-0
26 maart	Fortuna - Xerxes	2-1
17 april	Xerxes - Kerkdriel	5-0
24 april	Odi 2 - Xerxes	4-2
30 april	Xerxes - DES	5-2
7 mei	OSC 2 - Xerxes	1-3

Ter afsluiting publiceren we van deze laatste wedstrijd het verslag uit de krant:

O.S.O., Orthen.
 De O. S. C.-reserves speelden gisteren haar laatsten competitiewedstrijd tegen Xerxes, Engelen, onder leiding van scheidsrechter J. Leenders.
 Mede door onvolledig uitkomen, was de kampioensvorm bij O.S.C. echter ver te zoeken. Vooral de voorhoede had een ware off-day en wist alleen door een penalty het net der tegenpartij te vinden. Hoewel ook Xerxes geen grote technische kwaliteiten aan den dag legde, wisten de „Engelschen” toch door enthousiasme te vergoeden, wat aan techniek en tactiek ontbrak en enkele doelpunten waren dan ook zeer zeker verdiend voor hun onvermoeid werken.
 Nog één wedstrijd O.S.C.—H.F.C., de returnmatch van Zondag 30 April en het voetbalseizoen is voor de plaatselijke verenigingen geëindigd.

Oud-EVV in 1947
 (ingekleurde foto). Staand, van links naar rechts: Gradus Toebak, Piet Hopmans, Marinus van Gestel, Kees van Hal, Gijs de Haas en Jo Hagelaars.
 Knielend: Jan van Hal, Mos Hagelaars, Tonnie Leijte, Thé Hagelaars, Kees van de Griend, en Wout Toebak.

Angrisa Heemkundekring Engelen is opgericht op 10 maart 2010. De groep bestond echter al veel langer als werkgroep van Heemkundekring Onsenoort. Grondleggers van deze groep zijn Ton Verlaat, Anneke Heimeriks en Ans Vermeijden. Met het passeren van de statuten in 2010 werd Angrisa officieel een vereniging.

ANGRISA

HEEMKUNDEKRING ENGELLEN

Contactgegevens

Secretariaat:
Sint Lambertusstraat 17
5221 BB Engelen

Algemeen contact email adres: info@angrisa.nl
Telefoon: 073 6311 702

Bankrek.nummer: NL43 RABO 0155 7799 23
KvK-nummer: 17270229

Website: www.angrisa.nl

HeemWee verschijnt 3 x per jaar

BOEIEND

VEELZIJDIG

HISTORISCH GOED